

Földvály Miklós István

Zsolozsmarendek IV.

Az officium tenebrarum római és esztergomi szertartásrendje

Az *officium tenebrarum* vagy egyszerűen *tenebrae*, azaz a sajátos külsőségek közepette ünnepelt nagycsütörtöki, nagypénteki és nagyszombati matutínium egyike a liturgikus év legemlékezetesebb szertartásainak. Sajátos, az archaikumot szándékolt kopársággal vegyítő, ugyanakkor megragadó, drámai mozzanatokkal élénkített szertartásrendjét a latin rítusú egyházak középi és újkori rubrikáskönyveinek szinte mindegyike közli kisebb vagy nagyobb részletességgel. E leírások természetesen föltételezik a máskor megszokott zsolozsmarend ismeretét, ahhoz képest csak az eltéréseket emelik ki.

Abban az időben, amikor az ünnepi matutíniumokat székesegyházi környezetben már előző délutánra anticipálták, a sötét zsolozsma első különlegességének a sötétedés utáni kezdés számított. E napok nappali zsolozsmája a legtöbb rítusban nagycsütörtök vesperásától vagy kompletóriumától kezdve teljesen nélkülözi az éneket, csupán a matutínium tételei rendelkeznek saját dallammal. A ceremóniák teljesen visszafogottak: nincsenek megkülönböztetett öltözetek (csak a püspök visel palástot), gyertyavivők, tömjén, elmarad a máskor általános előintonálás. Szövegi szempontból hiányoznak a bevezető és a lezáró versek, abszolúciók, áldások, címek és konklúziók, mindenütt elmarad a doxológia. Böjti elemként jelenik meg ugyanakkor egyes hagyományokban a précesz kidolgozott változataként értelmezendő *Kyrie puerorum* és a bűnbánati zsoltár, amelyet csöndben mondnak, vagy *in directum* tónuson, esetleg a Rómában kialakult gyakorlat szerint több szólamban énekelnek el a zsolozsma végén (az 50. zsoltárt egyébként a szent háromnap minden egyes órája után elimádkozzák). Dallami sajátosságnak gregorián formában a lamentációk és verzikulusok egyedi dallamát tekinthetjük, de közismert, hogy mennyire ihletően hatott e napok rezponzórium- és lamentációsorozata a reneszánsz és a barokk kor zeneszerzőire is.

A szoros értelemben vett római, azaz a kuriális (ún. tridenti) rítus szabályozását a sötét zsolozsmára vonatkozóan az először 1600-ban kiadott *Caeremoniale Episcoporum* tartalmazza, föltételezve, hogy a teljes, ünnepélyes formát ekkor már leginkább székesegyházaktól várhatjuk csak el. Az alábbiakban ennek vonatkozó fejezetét adjuk közre magyar fordításban, majd a XX. századi pontosításokat, változtatásokat foglaljuk össze. Végül a középkori magyar hagyomány ezektől eltérő sajátosságaira térünk ki.

A sötét zsolozsmáról

a nagyhét szerdáján, csütörtökjén és péntekjén

Caeremoniale Episcoporum iussu Clementis VIII. Pont. Max. novissime reformatum. Omnibus Ecclesiis, praecipue autem Metropolitanis, Cathedralibus, & Collegiatis, perutile, ac necessarium. Ex typographia linguarum externarum, Roma 1600. Lib. II. Cap. XXII. = Achille Maria TRIACCA — Manlio SODI: Caeremoniale Episcoporum. Editio princeps. (1600). Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2000. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 4) 230–234.

1. Virágvasárnap után semmi olyan ünnepi szertartás nincs, amely magyarázatra szorulna, egészen a sötét zsolozsmáig. Mert jóllehet kedden és szerdán ünnepélyes misét szokás tartani, és ezeken elénekeltetik a mi Urunk kínszenvedése, ugyanolyan módon kell mindent végezni, mint ahogyan más köznapokon főntebb kifejtettük a püspök jelenlétében vagy távollétében.

2. A passiót pedig úgy kell énekelni, amint a megelőző vasárnapnál jeleztük, mind ami a szolgálattevők öltözetét, mind ami számukat, mind ami a többi szertartási elemet illeti.

3. Szerdán viszont huszonegy órakor vagy ahhoz közel a püspök palástban a templomba megy a kanonokok kíséretében, és belépve a templomba, befedi fejét a palást csuklyájával; ha érsek, akkor ne vigyenek előtte keresztet e három nap matutíniumai alatt.

4. A templom, az emelvény, az oltár és a püspöki szék maradhatnak földíszítve, amint a megelőző vasárnapon voltak, vagy annál kissé egyszerűbben, és a leckeoldalon állítsanak föl egy háromszögletű gyertyatartót, amely tizenöt közönséges, kb. egy font súlyú méhviasz gyertya elhelyezésére alkalmas. Ezeket kevéssel a püspök megérkezése előtt gyűjtsák meg az oltár gyertyáival együtt, amelyek ugyanolyan közönséges méhviaszból készüljenek.

5. A püspök, miután elmondta a szokásos imádságokat, menjen a székéhez úgy, hogy közben saját maga húzza palástja végét a földön, és ne segédkezzék neki egyetlen kanonok sem, hanem csak néhány káplán álljon körülötte karíngben. Ha pedig jobban tetszenék neki, hogy a karba menjen a kanonokok közé, dicséretes volna.

6. Miután a püspök rövid ideig pihent a maga székében, fölkel, és vele együtt mindenki, és fedetlen fejjel végigmondja az oltár felé fordulva a *Pater noster*-t, az *Ave Maria*-t és a *Credo*-t. Ezután saját maga visszahúzza fejére a csuklyát, és így áll, míg az ő biccentésére a kar nem énekli el a *Zelus domus tuae* antifónát, amelynek végeztével és a zsoltár elkezdése után leül, és a káplánok eligazítják a palástja rojtjait. Ugyanígy a kanonokok és mindenki más is leül.

7. Az egyes zsoltárok végén a szertartó vagy valamelyik káplán a köteles tiszteletadások után egy alkalmas eszközzel a kezében odamegy a triangulumhoz, és eloltja az evangéliumoldalán lévő, szélső gyertyát. A következő zsoltár

végén egy másikat olt el a másik oldalon, és így tovább, fölváltva a két oldalon, eloltja minden noktornus és a laudes egyes zsoltárai után az egyes gyertyákat.

8. A noktornusok harmadik antifónájának befejeztével és a verzikulust követően a püspök fölkel, leveszi a csuklyát, és a válasz eléneklése után csöndben elmondja a *Pater noster*-t, mint föntebb. Ezután befedi a fejét, leül, és vele együtt mindenki.

9. Akkor a kántorok a köteles tiszteletadásokkal az oltár és a püspök felé odamennek a kórus közepén vagy az adott templom szokása szerinti helyen előkészített olvasóállványhoz, ott eléneklik a Siralmakat, és utánuk ugyancsak az oltár és a püspök felé elvégzett tiszteletadással távoznak.

10. A második és a harmadik noktornus olvasmányait vagy ugyanígy kántorok vagy kanonokok éneklik a templom szokása szerint, a fiatalabbaktól elkezdve, és mindenki csak egyet.

11. A *Benedictus*-ra a püspök fölkel és leveszi a csuklyát, és fölkel vele együtt mindenki. Míg éneklik az *Ut sine timore* verset, a szertartó vagy valamely káplán egy megfelelő eszközzel eloltja az egyes versek után az oltár minden gyertyáját, fölváltva a két oldalon, az evangéliumoldalról kezdve, és vele együtt minden más világitóeszközt is el kell oltani, kivéve az Oltáriszentség előtt.

12. Amikor ismétlik a *Benedictus*-antifónát, a szertartó vagy valamelyik káplán leveszi a triangulum csúcsáról az egyetlen, még égő gyertyát, és anélkül, hogy eloltaná, magasra emeli az oltár leckeoldalán, majd amikor elkezdődik a *Christus factus est pro nobis*, elrejtí az oltár mögött vagy más módon.

13. Eközben a püspök föláll a székből, letérdel az oltár előtt előkészített térdeplőre, és vele együtt letérdel mindenki. A kar erre mindjárt elkezd csöndben a *Pater noster*-t, majd a *Miserere* zsoltárt megzenésítve vagy fájdalommas hangon elmondva.

14. Ennek végeztével a püspök térden állva és fejét kissé meghajtva vagy a könyvből, vagy emlékezetből fennhangon elmondja a *Respice quaesumus* stb. könyörgést a *Qui tecum* zárlatig, amelyet csöndben mond.

15. A könyörgés után a szertartó a zsámolyát vagy a könyvét rövid ideig ütögetve zajt kelt, és ugyanezt teszik a többiek, míg a szertartó az addig elrejtett, égő gyertyát elő nem hozza középre: ekkor mindnyájan abbahagyják a zörgést.

16. Ezután a püspök és mindnyájan fölállnak, és kivonulnak ugyanúgy és ugyanolyan sorrendben, ahogyan bejöttek.

17. Ugyanezt kell megtartani a két következő sötét matutinumban, azzal a különbséggel, hogy az oltárról, a püspöki székről, minden emelvényről és padlófelületről le kell venni a szóttéseket. A püspöki széken ugyanakkor maradhat egy párna, ha a püspök saját kényelmére úgy kívánja. És ügyelni kell arra, hogy a órát késői órában, azaz napnyugta után végezzék.

Módosítások, pontosítások

A *Caeremoniale Episcoporum* rendtartása a püspökre és klerikusi környezetére utaló részletek elhagyásával mindmáig a sötét zsolozsmák mértékadó forrása maradt. Mégis az eredeti szöveg tekintélyét tiszteletben tartva, mintegy annak kommentárjaként számos rubricista szerző igyekezett választ adni olyan gyakorlati kérdésekre, amelyek a gyakorlatban fölmerülhetnek, de amelyeket a főforrás eldöntetlenül hagy. Hogy ezek a kommentárok szükségesek, azt 2004 óta Magyarországon is tapasztalhattuk, ekkortól kezdve ugyanis a hagyományos zsolozsmarítus fönntartására alakult Szent Mihály Laikus Káptalan minden évben elvégezte a nagycsütörtöki matutínumot, amely 2011-től kezdve a teljes triduum zsolozsmájával egészült ki. A módosításokat, pontosításokat a római rítus „rendkívüli formájában” ma legelterjedtebb, angol nyelvű munkából kivonatoljuk.

Adrian FORTESCUE — J. B. O’CONNEL — Alcuin REID OSB: *The Ceremonies of the Roman Rite Described*. Saint Michael’s Abbey Press, London 1917¹, 2003¹⁴.

Az 1951-től (*Ordo Hebdomadae Sanctae Instauratus*) bevezetett, így 1962-ben is érvényes szabályok szerint a órát nem szabad anticipálni, legföljebb a székesegyházakban, amelyekben másnap reggel a krizmaszentelés miséje következnek. A óra végén elmarad a zörgés és a *Miserere* zsoltár, és nincs kivonulás, hanem mindenki egyenként távozik (először a magasabb rangúak).

A reform hátterében a liturgikus megújulási mozgalom egyes irányzatainak az a törekvése húzódik meg, amely a római liturgiát meg kívánta fosztani a középkori lelkület „gallikán csökevényeitől”, azaz mindenekelőtt a repetitív és mimetikus elemektől, amelyeket babonásnak vagy színpadiasnak bélyegzett. Ezek közé tartozott a feltámadást megelőző földrengést földidézni hivatott zörgés, illetve a siratóénekeknek tekintett, lírai *Miserere* zsoltár.

A óra elővételezésének tilalmához az az egyébként dicséretes törekvés vezetett, hogy a zsolozsma órái újra szervesen kapcsolódjanak a megfelelő napszakokhoz. A túlzott következetesség azonban itt nem bizonyult szerencsésnek: mivel tavasszal még falusi környezetben is valószerűtlenül korai kezdés mellett lehetne csak biztosítani, hogy a sötét zsolozsma valóban sötét legyen, ma a reformokhoz alkalmazkodó templomokban a fényes nappal meggyújtott triangulumgyertyák kijózanító hatásával kell szembenéznünk. Ráadásul míg az esti szertartások a Krisztussal való együtt virrasztás hatását keltik és némi áldozat árán összeegyeztethetők a munkanapok ritmusával, addig a reggel énekelt matutínumok csak klerikusok és kivételezett világiak számára megközelíthetők.

Bár paramentumokat e zsolozsmákon alig használnak, a nagycsütörtöki matutínumon még lehet az oltáron antependium (oltárelő), a celebráns előtt szöveggel letakart olvasóállvány és a püspökön palást. Ezek viola színűek.

A bevonulás sorrendje: a szertartó, a celebránsnak segédkező ministráns, a két korátor, az officiáns, majd a teljes kar ereszkedő rangsorban. A kivonulás ugyanígy történik, de előbb a szigorú értelemben vett asszisztencia távozik, majd a kar többi tagja vonul ki, a bevonuláshoz képest fordított sorrendben. Nem szolgálnak akolitusok, sem tömjénvivő, ennek megfelelően nincs gyertya be- és kivonulásra, a kilencedik olvasmányra és a könyörgésre (a kapitulum eleve elmarad), és nincs tömjénezés a *Benedictus* alatt.

Orgonakíséret az újabb szabályok szerint nem lehetséges, de nagycsütörtökön, „a harangok Rómába menetele előtt” mind ez, mind a hangszerkísérettel énekelt műzene szokásban volt. Az antifónákat nem előintonálják: mind egyiket a korátorok kezdik a saját helyükről vagy a plánum közepéről, a kar folytatja az antifónát, majd ismét a korátorok kezdik a zoltárt, és a két félkar zoltáronként felváltva folytatja. Ha a plánum közepéről intonálják az antifónákat felváltva, akkor az esedékes korátor ülőhelyével szemközti félkar kezdi a zoltár második félversét.

A szertartó a máskor is szokásos módon a fölolvások balján áll, égő gyertyával a kezében. A verzikulusokat a korátorok éneklék ketten, középről. Az officiáns, ha nem püspök, nem visel palástot, rendes helye a karban van, az első helyen. Ilyenkor —szemben az egyébkénti előírással—nem ő olvassa a kilencedik olvasmányt. E szabályok nagy része alkalmazandó az *officium tenebrarum* mintáját sok tekintetben követő halotti virrasztásokra is.

Esztergomi sajátosságok: a *Kyrie puerorum* és a processzió

Az esztergomi rítus a székesegyházi és szerzetesrendi hagyományok többségével összhangban nem ismer néhány római sajátosságot, így a siralmas hangon elénekelt *Miserere* zoltárt, a zörgést vagy a gyertya elrejtését, de nem is zárja ki ezek alkalmazását. Jellemző eleme viszont a római rítusból hiányzó *Kyrie puerorum*: a gyermekek Kyriéje a précesz helyén, majd a himnuszokkal kísért processzió. Az alábbi összefoglalás a magyar hagyomány számos forrásának egybehangzó tanúságára és azok logikus, gyakorlatias továbbgondolására épül. Összeállításakor igyekeztünk arra törekedni, hogy az esztergomi sajátosságok minél érthetőbben és harmonikusabban illeszkedjenek a főntebb közölt, római szertartásrendhez. A hivatkozott szereplők (*pueri, diaconi, sacerdotes*) a legkorábbi hangjelzett esztergomi breviárium rubrikáira utalnak, a gyakorlatban alkalmas személyekkel helyettesíthetők.

1. A *Traditor autem* antifóna visszatérése alatt a „pueri” kimennek középre, térdet hajtanak, fölállnak, majd letérdelnek a szentélylépcsőre. Amint az antifónának vége, elkezdik a *Kyrie*-ket. A gyertyaoltogató visszatérhet a helyére az oltár mögül, de az elrejtett gyertyát ott kell hagynia.

2. Szintén a *Traditor autem* antifóna visszatérése alatt a „diaconi” és a „sacerdotes” a „pueri”-t maguk elé engedve kimennek középre, térdet hajtanak, majd az előbbiek egy, a hajó leckeoldalán, az utóbbiak egy, az evangéliumoldalon épült mellékoltárhoz vonulnak, és annak lábazatára térdepelnek. A *Kyrie*-k után a „diaconi” éneklik a *Domine miserere* akklamációt, a „sacerdotes” pedig az ezt követő trópusokat.

3. A *Traditor autem* antifóna után a teljes kar többi tagja is letérdel a helyén, és a korátorok vezetésével onnan énekli a „sacerdotes” után a *Christus Dominus* szavakat.

4. Az utolsó *Christus Dominus* alatt a szertartó és a két korátor fölállnak és a hajó közepére mennek, ahol megállnak az oltár felé fordulva: elől egymás mellett a két korátor, mögöttük középen a szertartó. Amint a *Kyrie puerorum* befejeződött, a korátorok intonálják a *Rex Christe factor omnium* himnuszt, amelyet a teljes kar folytat. Ennek minden egyes strófája után a „pueri” újra eléneklik a *Kyrie eleison* szavakat a *Kyrie puerorum* dallamával.

5. A kórusban, a szentélylépcsőn és a két mellékoltárnál ezalatt mindenki föláll. A celebráns beáll a szertartó és a két korátor közé, a többiek pedig az ülésrendnek megfelelően fősorakoznak két sorban. Miután így fölálltak, a szertartó jelére térdet hajtanak, majd befelé (mindenki a mellette álló felé) megfordulnak, és a himnuszt énekelve, a szertartó vezetésével a processzió kitűzött céljához (másik templomhoz, kápolnához, mellékoltárhoz) vonulnak. A hívek a kar után csatlakoznak a menethez.

6. A processzió céljához érve a celebráns letérdel az ott előkészített térdepelőre, és körülötte ugyancsak letérdel mindenki. A celebráns a himnusz után elmondja prózában vagy in directum a *Miserere* (50.) zsoltárt [ezt válthatja ki római szokás szerint a többszólamú feldolgozás], csöndben a *Pater noster*-t (előtte *Kyrie eleison*, *Christe eleison*, *Kyrie eleison*), majd a *Respice quæsumus* könyörgést prózában, a konklúziót csöndben végezve el, *Amen* nélkül.

7. A könyörgés után a kar föláll és utat enged a szertartónak, aki elindul visszafelé. Követi a celebráns és a két korátor, utánuk a kar, majd a hívek. Mindjárt a fölállás után a korátorok intonálják a *Hymnum dicamus Domino* himnuszt, amelyet a kar visszafelé közösen énekel, a „pueri” strófánkénti *Kyrie*-ivel. A kórus közepére érve mindenki térdet hajt, és visszamegy a karban elfoglalt helyére, ahol állva marad.

8. A himnusz végeztével mindenki letérdel, a celebráns prózában vagy in directum elmondja a *Deus misereatur* (66.) zsoltárt [ennek szerepe elméletileg analóg az 50. zsoltáréval, így elképzelhető lenne polifon változatban is, de a római gyakorlat nem ismeri], csöndben a *Pater noster*-t (előtte a szokásos *Kyrie* stb.) és prózában, csöndes konklúzióval a *Respice quæsumus* könyörgést. Utána minden gyertyát eloltunk. A római és az esztergomi rend összehangolása esetén a gyertyaoltogató ekkor visszatér a szentélybe, a főoltár előtt térdet hajt, majd bemegy a főoltár mögé az égő gyertyáért, és folytatódik a *Caeremoniale Episcoporum* szerinti leírás a 15. ponttól.